

УДК [821.161.2:821.162.1]-311.3

Семенова Д. С.

ЕКЗОТИЧНІ ПРИГОДНИЦЬКІ РОМАНИ ДЛЯ ЮНАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ: ДВА СТРУКТУРНІ ТИПИ З ОГЛЯДУ НА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ

Дослідження ґрунтується на припущенні, що при запозиченні жанру екзотичного пригодницького роману для юнацтва до літератур націй, які зазнали колонізації, зокрема польської та української, актуалізуються відмінні ідеологічно-дидактичні функції, ніж у західноєвропейських літературах. Поміж текстами, у яких ключовою є національна ідентичність, виділено два типи романів, відповідно до структури художнього світу та мотивації екзотичної подорожі. Обидва типи, розважаючи, виконують також дидактичні функції, пов'язані з ідентичністю: перший насамперед спрямований на підняття національної самооцінки, другий – актуалізує «вибрані травми» і перетворює їх на обітницю перемоги.

Ключові слова: українська література, польська література, пригодницькі романи, література для юнацтва, національна ідентичність, дидактичні функції літератури.

Дослідники пригодницького роману в західноєвропейських літературах звертають увагу на функціонування текстів цього жанру в системі ідеології імперій, в літературі яких вони з'являються [13; 14; 18; 22]. Особливу увагу в таких дослідженнях приділяють текстам з доби найвищого розвитку імперіалізму і заморської колоніальної експансії (1870–1914), коли в рамках жанру розвивається різновид «екзотичного пригодницького роману», або «пригодницького роману мандрів» (wanderer adventure [19, с. 154], powieść podróżniczo-przygodowa). Поміж такими ідеологічними функціями, з одного боку, – виправдання заморської колоніальної політики західноєвропейських метрополій і європоцентричного дискурсу щодо неєвропейських народностей, які мешкають на «екзотичних» територіях, де відбуваються романні події. З іншого боку, окреслюють відмінності між ідентичностями на європейському континенті, увиразнюють характеристики націй, маркованих як «правильні» носії європейської цивілізації, на відміну від інших європейців, що провадять «неправильну» колонізаторську політику [23].

У таких дослідженнях ідеться не про випадковий вибір текстів цього жанру для наповнення специфічним «ідеологічним навантаженням», а про структурні особливості жанру, які роблять його тексти продуктивним матеріалом для окреслення опозицій між «своїми» і «чужими»/«іншими» і виховання відчуття належності до групи «своїх». Ідеться про особливості, пов'язані з на-

лежністю жанру до популярної літератури (popular fiction) – на відміну від «високої літератури» [19, с. 26] – або до так званих «формульних історій» [15]. Ці особливості становлять стійку структуру пригодницького роману. Вона передбачає яскраві відмінності між протагоністами та антагоністами, які уособлюють «правильні» і «неправильні» світоустрої; небезпеки, які виникають через злі наміри антагоністів чи несприятливі природні умови, мають бути серйозними, а «наші» мають неодмінно перемогти. Послідовне відтворення цих конвенцій також робить жанр особливо привабливим для читача [24].

Саме з «добою імперій» збігається період, коли в цьому жанрі з'являються першорядні тексти, які на хвилі популярності вплинули на появу перекладів, адаптацій і оригінальних текстів за жанровим зразком у багатьох літературах. Зважаючи на все вище сказане, ми зацікавились тим, як змінилося чи збереглося ідеологічне навантаження в процесі запозичення жанру в літературі тих країн, де не була актуальною риторика європоцентризму в контексті завоювання заморських колоній – наприклад, у літературах молодих держав, які виникли в Центральній і Східній Європі після падіння імперій.

Важливо зазначити, що коли ми говоримо про насиченість текстів певними ідеологічними дидактичними змістами, не йдеться про апріорну штучність цієї насиченості. Ми йдемо за Ж.-П. Сартром, який звертав увагу на присутню інструментальність прозового висловлювання, на

відміну від поетичного, і на визначення ангажованості як усвідомлення цієї потенційної інструментальності: «ангажований» письменник усвідомлює, що його слово – дія» [8, с. 21]. Зрештою, варто піднятися над літературно-критичним рівнем і згадати, що було характерне для філософської думки другої половини ХХ ст.: сутність людського існування полягає в націленості на певний зовнішній смисл [11, с. 51, 71]. М. Мамардашвілі також вказує на стан «ангажованості» як на єдиний, що дозволяє досягнення смислу: як реалізації особистого значення, так і виділення смислів у контакті зі світом [7, с. 28, 33]. Із таким розумінням ангажованості як дуже природної людської націленості на реалізацію певних зовнішніх смислів ми підходимо до аналізу ідеологічних змістів, до яких апелювали автори польських та українських пригодницьких романів, на відміну від літератур, у яких була запозичена жанрова форма.

Щоб з'ясувати такі варіації, нами проаналізований корпус екзотичних пригодницьких романів у польській та українській літературах протягом ХХ ст. Для аналізу було взято тексти, які з'являлися як у першій половині століття (найраніший текст у польській літературі – «В пустелі та джунглях» Г. Сенкевича, 1910–1911, в українській – «Син України»¹ В. Злотопольця і І. Федіва, 1919 р.), так і по другій світовій війні, аж до 1980-х р. Натрапляємо на певну розбіжність щодо цього в двох національних літературах, пов'язану з історичними умовами розвитку і позалітературними чинниками. Поміж розглянутими українськими пригодницькими повістями і романами ті, що з'явилися як у «материковій» українській літературі, так і в діаспорних осередках. До аналізованого корпусу потрапили твори, лише пов'язані з поза-українськими видавничими осередками. Причиною для цього є відомі цензурні обмеження в українській радянській літературі, які дозволяли поширювати лише ті пригодницькі романи для юнацтва, що пропонують цілком відмінні (і повторювані) паттерни щодо конструювання ідентичності «своєї групи», ключових опозицій і структури хронотопу. Це є цікавим матеріалом для окремого дослідження, але виходить поза наш інтерес до трансформацій у літературах тих націй, які були радше об'єктом, ніж суб'єктом колонізації у «добу імперій». Польські тексти натомість походять усі з «материкової» літератури, оскільки результати наших власних пошуків цілком збігаються з висновком дослідниці Й. Папу-

жінської про відсутність помітних явищ в галузі літератури для дітей та юнацтва у польських еміграційних осередках [21, с. 137].

Ми виділяємо два основні варіанти конструювання художнього світу в пригодницьких романах для юнацтва в польській та українській літературах. Перший із них є прямо пов'язаний із моделями, запозиченими разом із жанровим різновидом із літератур західноєвропейських імперій і коротко узагальненими вище. Представники «своєї групи»², відповідно, поляки чи українці, мають подорожі знайомі читачеві з європейських літератур, але впізнавані події набувають інших акцентів. У польських і українських пригодницьких романах можна простежити як «досвід колонізованого», так і екзотику й мотиви, пов'язані з «досвідом колонізатора». На тематичному рівні такі тексти відрізняє зосередження на подорожах, мотивованих тим, що «своя група» не має суверенітету в межах імперії, а вписана в їхні порядки; на «свій простір» так само накинуто символічний порядок імперії – підкреслено чужорідний, – і представники «своєї групи» подорожують теренами цієї імперії, добровільно чи примусово, але завжди у зв'язку з тим, що «своя група» змушена функціонувати в рамках накинута імперією порядків – тобто імперія може без приводу ув'язнити і заслати представників «своєї групи» або вони самі змушені шукати кращого життя на віддалених теренах.

Твори першої з двох груп, які ми умовно назвали пов'язаними з «досвідом колонізатора», звісно, не тотожні за ідеологічним навантаженням текстам західноєвропейських літератур. Але вони тематично наслідують їм, ніби приміряючи на власну національну історію такий «досвід колонізатора». Недарма, мабуть, усі ті тексти, які ми тут детальніше розглянемо як найбільш показові для цього типу, є «історичними» за вибором сюжету, стосуються подій чи то досить недалеких, як 30 років («В пустелі і джунглях» Г. Сенкевича), 50 років перед написанням (серія романів про Томека А. Шклярського), чи аж подій XVI–XVII ст. («Рейд у невідоме» Ю. Тиса [10], «Син України» В. Злотопольця [3]).

Наслідуючи типові сюжети про зіткнення європейців з не-європейцями, автори романів цього типу пропонують інший погляд на колізію крізь призму національної ідентичності, важливим елементом якої є позиція одвічних борців за сво-

¹ Також існують видання того ж тексту під назвою «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові», які ще більш наочно відсилають до історії Робінзона Крузо, взятої за основу. Наприклад [4].

² Тут і далі ми вживаємо цей вираз для позначення того ж, що в англійській літературі про соціальні ідентичності називають «ingroup» або «in-group» – тобто соціальної групи, з якою ідентифікується певний суб'єкт, про яку може сказати «ми» (Див. напр., [20, с. 19]). Таким «суб'єктом» у нашому літературознавчому випадку можемо вважати імпліцитного автора і його імпліцитного читача.

боду від чужоземного панування (боротьби за власну свободу, яка дискурсивно розширюється до боротьби проти будь-якого пригноблення, як у польському національному міфі «За нашу і вашу свободу»). Для польського дискурсу про заморські колонії європейських імперій це є характерним не лише у художньому дискурсі. За спостереженнями дослідника нотаток польських мандрівників Південною Африкою Павла Заяса [27], двома суттєвими ідеологічними призмами, які накладено на авторські спостереження, є (1) запозичене в англійців уявлення про виправданість панування над не-білими народами, (2) апіорний сумнів в імперії з огляду на досвід боротьби власного народу проти імперій. Ці ж первні «змагаються» у польських пригодницьких романах про екзотичні землі. Герої Сенкевича і Шклярського висловлюють сумнів в апіорній «благості» імперії з огляду на власну національну ідентичність, знаходять «спільну мову» із пригнобленими народами усіх континентів (надто в серії романів Шклярського) як борці за свободу. При цьому, попри значну іронію Сенкевича щодо намірів Британської імперії (напр., [9, с. 18–19]), автору за цей роман у певний період закидали потурання імперіалізму [17] і навіть вилучали текст зі шкільної програми, а дослідники романів Шклярського звертають увагу на парадоксальне сусідство експліцитної антиколоніальної логіки з імпліцитним відтворенням європоцентричних моделей [25, с. 375–376; 28]. Особливо цікавий як зразок такого «переписування» роман В. Злотопольця і І. Федіва, який постав на маргінесах їхньої роботи над перекладом «Нового Робінзона» Й. Кампе. Значні дослівні збіги дозволяють точно локалізувати в українській переробці нововведення, пов'язані з українською ідентичністю, приписаною головному героєві. Ці зміни також можна кваліфікувати як зсув убик уважнішого ставлення до Іншого, проте ця уважність до представників інших поневолених народів поєднується із запозиченими зразками утвердження моральної влади над колонізованим.

Розподіл актантів у пригодницьких романах цього типу можна схематично позначити так: «ми» (представники «своєї групи») – європейці поміж іншими європейцями проти представників певних неєвропейських груп. Причому це протиставлення завжди типологічно важливе для створення образу «своєї групи», але не обов'язково сюжетотворче. Головна колізія у таких романах про «досвід колонізатора» може бути зосереджена як навколо протистояння з «варварами», так і навколо подолання небезпечних природних умов.

Романи такого типу мають подібні функції, пов'язані з вихованням національної ідентичності у своїх читачів. Різні аспекти можна підсумувати поняттям «підвищення пов'язаної з ідентичністю самооцінки»³. Автори змальовують представників «своєї групи» повноцінними діячами, рівними за можливостями і статусом з «привілейованим європейцем». Це стає антитезою не лише до досвіду пригнічення на своїй окупованій території (ця антитеза часто артикулюється), а й до всіх можливих стратифікацій усередині європейського континенту. На тлі набагато сильніших антропологічних відмінностей із тубільним населенням, поляки або українці цих романів в очах тубільців – просто «європейці», тобто так само привілейовані, як і представники метрополії, або навіть – «кращі» європейці за представників метрополії, адже позитивно вирізняються тим, що не поневолювали нікого і є борцями за свободу⁴.

На підвищення самооцінки, пов'язаної з ідентичністю, працюють також численні акти «визнання» представників своєї групи (або образу своєї групи в цілому), вкладені у вуста персонажів-європейців, яких їхня позиція робить загальноновизнаним авторитетним джерелом для таких висловлювань. Наприклад:

«...капітан, що був дуже освіченою людиною того часу, урочисто звернувся до Миколи: “Сер! Ваш славний, завзятий народ відживив завмерлі вже лицарські традиції! Він перший у Європі проголосив свободу, рівність, братерство, перший після еллінів та римлян утворив демократичну республіку! <...> Дозвольте ж мені від імені цариці морів свободолюбивої Англії щиро привітати Вас на відкритій Вами і однині українській землі як першого її губернатора!”» [3, с. 147–148].

Наведена цитата з роману «Син України» є не лише яскравим і типовим прикладом таких актів «визнання», а й показова своєю фантазійністю: визнання когось більш демократичним від імені «свободолюбивої Англії» виглядає принаймні нереалістичним, а приписування англійцям високого статусу і світового панування (що і робить їх авторитетним джерелом такого висловлювання-

³ На думку соціальних психологів, які досліджують ідентичності, з одного боку, потреба ідентифікуватися з групою може бути певною мірою відповіддю на неможливість досягти високої самооцінки у міжособистісних стосунках [20, с. 20, 37]. З іншого боку, якщо певна ідентичність не пропонує високої самооцінки, нормальною психологічною реакцією є спроби підвищити цю групову самооцінку через між-групове порівняння і навіть між-групову дискримінацію [20, с. 43].

⁴ «Бугандійці не люблять англійців, і нема чого цьому дивуватися. Хто би любив загарбників? Наша експедиція – це зовсім інша пара чобіт. Томек <...> пояснить йому на раз-два, що поляки не претендують ні на чию землю» [26, с. 24].

похвали) закорінене радше в реаліях початку ХХ ст., коли текст написано, ніж середини ХVІІ ст., про події якого оповідається.

Другий тип мотивації екзотичної подорожі у пригодницьких романах ми умовно назвали «досвідом колонізованого». Для їхнього аналізу зосередимося на романах «Тигролови» (1946) Івана Багряного, «Через Сибір» (1928) Тадеуша Дибчинського і «Крізь сніги і згарища» (1925) Здислава Незабітовського. Й. Папужінська звертає увагу на те, що саме здобуття незалежності в польському випадку уможливило артикуляцію в літературній формі цих досвідів, пов'язаних зі стражданнями «своєї групи» під імперією, створення своєї бібліотеки, пов'язаної з національною мартирологією і героїкою, та використання текстів, присвячених цим досвідам, для виховання молодших поколінь [21, с. 17]. В українському випадку це уможливила поява діаспорної громади поза цензурою Радянського Союзу.

Ці романи мають дуже подібну фабулу: певні молоді персонажі (як у Багряного), або група підлітків (як у Дибчинського), а то й діти у віці 7 і 11 років (як у Незабітовського) тікають з місця примусового перебування на безкраї простори від Західного Сибіру до Далекого Сходу, куди їх відправила імперська або радянська влада. Їхньою метою є прокладання собі дороги додому, на Батьківщину, і участь у боротьбі за її незалежність. Польські романи написано тоді, коли здобуття цієї незалежності стало вже історичним фактом, отже, їхні юні персонажі встигають повернутися до Польщі саме вчасно, щоб взяти участь в певних епізодах польсько-радянської війни 1920 р. Багряний пише у непевній ситуації, тому в його романі це повернення залишається лише інтенцією:

«І він гнав. Він знав, що від того залежатиме його бути чи не бути, – від того, як далеко він встигне загнатися зразу. <...> Далі, далі! Скільки вистачить сил! Ще трохи – і тоді він врятований! І тоді подивимось! Він чкурне геть за межі цієї “батьківщини”, геть в Манчжурію, Японію, Аляску, в Китай... Нові краї, дивні, незнані. Він об'їде навколо світу і повернеться додому. Так. Прийде, але вже як завойовник, як месник. Вибув на схід, а повернеться з заходу» [1, с. 43].

Як і для першого типу, можна вивести схематичну формулу розподілу актантів у художньому світі роману. Це «ми» (представники «своєї групи») – європейці – поміж іншими пригнобленими народами – проти окупанта, представника імперії. На відміну від першого випадку, ця опозиція завжди є сюжетотворчою.

Ключовою ідентичністю протагоністів є національна ідентичність, і навіть для представників імперії вони є не просто ще одними підданими, а особливо підозрілими підданими з огляду на їхню національну належність. Отже, за незначним винятком, «дефінітивним Іншим», тобто тим «Чужим», на протиставленні з яким увиразнюються риси «Свого», для протагоністів є представники титульної нації – росіяни. Наприклад, у Дибчинського: «*Це був чоловік років 50-ти, з рисами обличчя дуже симпатичними, не російськими*» [16, с. 78] – про нащадка засланих поляків, якого протагоністи зустрічають на своєму шляху. Попри те, що їхня відмінність від корінних народів Сибіру є набагато більшою, а мовні навички і антропологічна подібність дозволяють мімікрувати під росіян, що і уможливило подекуди втечу, протиставлення з різними корінними народами Сибіру не є дефінітивним, вони у структурі художнього світу займають місце екзотичних деталей. Важливо також, що цей чужий екзотичний простір роблять для протагоністів «своїм», освоєним, не зусилля імперії з упорядкування і цивілізування диких теренів (на відміну від заморської екзотики про колонії чужих імперій), а ті представники «своєї групи», які обживають цей край, закинуті в нього з різних причин. Це і нащадки колись засланих «бунтівників» або самі колишні засланці, як у польських текстах, чи ті, хто мусив залишити свій край з економічних причин, як Сірки у Багряного.

З точки зору аналізу жанрових особливостей пригодницького роману, особливої уваги цей тип текстів, об'єднаних досвідом колонізованого і національною мартирологією, заслуговує через парадоксальне, здавалося б, поєднання досвіду національних поразок і переможного за своєю структурою жанру пригодницького роману. Як відомо, коли у певної групи бракує історичних перемог, довкола яких можна вибудовувати спільну ідентичність завдяки гордості за своїх предків, такими центральними вузлами для згуртування можуть ставати історичні поразки. На нашу думку, у текстах для юних читачів досвід національних поразок, зокрема поразок у боротьбі з імперією-загарбником, заслання, зіпсовані долі, неможливість самореалізації, страждання і смерті багатьох представників «своєї групи» стають такими «вибраними травмами», які підживлюють відчуття єдності, національної ідентичності. У той же час ідеться про переосмислення цього досвіду: тексти згадують страждання тисяч і мільйонів, смерті близьких протагоністам людей, але вибирають за центр уваги переможців, тобто тих єдиних поміж тисяч, кому вдалося втекти, і тих єдиних, хто повернеться месниками на

батьківщину, пройшовши цей шлях до кінця. Отже, ці сюжети стають історіями про перемогу героїчного духу. Протагоністи таких романів – це ті, кому вдається втекти із в'язниці⁵ не тільки від імені тих тисяч і мільйонів, а часто і від імені самих авторів⁶. Такі тексти перетворюють досвід поразки (яка вилилась в ув'язнення і страждання) на обіцянку перемоги. З точки зору дискурсивних стратегій, тут особливо цікавим є роман Багрянного, адже польські тексти писані тоді, коли така перемога стала історичним фактом, тоді як у Багрянного вона лишається віртуальною обіцянкою, чисто дидактичним засобом для плекання національної ідентичності у наступних поколіннях⁷, які (на момент написання і видання) – іще мають повернутися в Україну з Заходу тими месниками-визволителями.

Описавши ці два типи мотивації екзотичної пригоди і пов'язані з ними структурні різновиди пригодницького роману в польській та українській літературах на найпоказовіших прикладах, варто зазначити, що навіть у них ці мотивації тісно переплітаються. Наприклад, у тих пригодницьких романах, де екзотика пов'язана з колонізаційною діяльністю європейських імперій, перебування представників «своєї групи» в чужій колонії обґрунтовується тим, що вони мусили емігрувати через проблеми з імперською владою на своїй території. У польській літературі це повторюваний мотив про переслідування прусською або російською поліцією як обґрунтування від'їзду, який можна вважати штампом у цьому жанрі. В українській літературі такі тексти, пов'язані з перебуванням в еміграції на несходимих екзотичних теренах – наприклад, в обох Америках або Австралії – з'являються після Другої світової війни. І навпаки: у романах, пов'язаних з досвідом колонізованого, заслани у далекі і неприйнятні куточки імперії українці та поляки мимохіть беруть участь в «колонізації» цих малоосвоєних теренів, яку здійснює Російська імперія або Радянський Союз, стикаються з представниками

⁵ Тут ми маємо на увазі метафору, вжиту в есеї Салмана Русді «Про пригоди»: герої пригодницьких історій – це «люди, які чинять чудеса замість нас»; втікаючи від своєї рутини, із тюрми свого повсякдення, вони дозволяють нам відчуття «дешицю хвилювання успішного втікача із тюрми» [24, с. 224], яка у цьому типі пригодницьких романів набуває прямого значення.

⁶ Наприклад, Тадеуш Дибчинський був засланий до Сибіру так само, як його протагоністи, але його заслання закінчилося не втечею, а тільки падінням імперії, і так само пережив ув'язнення Іван Багрянний.

⁷ Звісно, слід брати до уваги, що Багрянний ставився до свого писання надзвичайно серйозно і не думав про нього як про літературу для підліткового читання. Утім, дивлячись із відстані часу, можна лише потішитись, що текст знайшов свого – підліткового – читача у незалежній Україні, так само, як ті польські тексти в незалежній Польщі в 1920-х рр. потрапили до свого адресата.

місцевих народностей, перебуваючи на позиції цивілізованих європейців, тощо.

Варто також зазначити, що виділені нами типи базуються на структурі художнього світу, а не на тематичних критеріях, попри те, що найпоказовішими нам видалися ті зразки, де типову структуру підтримує тематична однорідність (географічний критерій). Повість Василя Чапленка «У нетрях Копет-Дагу» [12], події якої відбуваються в Ашгабаді та на кордоні Радянського союзу з Персією, видається доброю ілюстрацією першого типу екзотичної пригоди («досвід колонізатора»). Українці-вчені, українці-прикордонники, які поруч з «хорошими тубільцями» протистоять «поганим тубільцям», перебувають тут, а не на залишеній батьківщині, зовсім не від бажання подивитися світ. Але структура роману не розкриває того, що агресор, який прийшов на їхню «свою територію», – це та ж система, та ж імперія, від імені якої вони несуть цивілізацію в Середню Азію, чий кордон захищають. Існування у Союзі ідеологічно та/або етнічно іншої групи, порівняно з якою ці українці могли б бути упослідженими, проігноровано на краще, а слово «росіяни» («орслар») трапляється в тексті лише раз із вуст туркменських кочівників і метонімічно позначає протагоністів – так само, як поляки для суданців – це просто «європейці» або «англійці» (напр., [9, с. 21, 137]). При цьому ключове значення національної ідентичності та досить чітко окреслені кордони покинутої батьківщини на ментальній мапі не дозволяють нам відкинути цей текст з даної типології, поруч з текстами української радянської літератури, де етнічні відмінності в ідентичності вихідців з різних частин Радянського Союзу розмиваються в зовсім інший спосіб.

З іншого боку, існує помітний корпус текстів в українській повоєнній літературі, що побачив світ у діаспорі, які структурно належать до типу «досвід колонізованого», хоча тематично нагадують інший тип: їхні події відбуваються на теренах чужих екзотичних країн, проте сюжетотворчим чинником є протиставлення українців, залучених у боротьбу проти окупанта, і представників Радянського Союзу. Наприклад, герої роману М. Брадовича «Чужиною» [2], перебуваючи в Стамбулі, налагоджують спільними зусиллями з представниками інших поневолених СРСР народів шляхи для втечі за кордон і рятують таких вті-

⁸ «Від'їхавши трохи від лінійки з білими “орслар” (росіянами), один туркмен затяг пісню-а-акання, а в тій пісні оповідав про те, либонь, як у пустелі, на дорозі між Кзил-су та Ашхабадом, він зустрів однокінну білу лінійку з білими “орслар”. Тільки ж співаючи про “орслар”, він ні разу на них не оглянувся. Співав-бо для власної втіхи, а зустріч з “орслар” використовував тільки як привід для співу» [12, с. 22–23].

качів, наражаючи своє життя на небезпеку з боку радянських «дипломатів»-шпигунів.

Нарешті, тексти типу «досвід колонізованого» не мусять неодмінно стосуватися безкраїх сибірських просторів, щоб структурно відповідати цьому типу. Роман Г. Лагодинської «До сонця, до волі» [6] змальовує мандрівку групи українських підпільників Карпатами з метою влаштувати своєму колезі втечу від арешту польською поліцією. Хоча події тут відбуваються на «власному терені» (принаймні, таким він є для молодих протагоністів), з іншими пригодницькими романами цього типу твір єднає наскрізне протиставлення українського польському (як на культурному рівні, так і на рівні збройного підпільного протистояння), відчуження групи протагоністів місцевим населенням як «панів»⁹ (звідси ситуації, коли група протагоністів – це одні, «освічені», «європейські», «цивілізовані» представники непривілейованих станів імперії, а довкола них – інші, «корінні», «неосвічені» репрезентанти непривілейованих верств населення). В даному випадку тим вільним щасливішим світом, куди стратегічно відступає переслідуваний, є Чехословаччина – так, як Манчжурія для героя І. Багряного. Роман Лагодинської, маючи певну сентиментальну поволоку, підтверджену підзаголовком «мандрівка молодості», писаний людиною, яка вже знає, що хід історії зняв головну опозицію, хоча й не привів до перемоги, а на протагоністів письменниці – і саму авторку – чекатимуть набагато серйозніші випробування та віддаленіші «втєчі» (роман писаний у Баффало 1955–1956 рр., а виданий у Чикаго). Але типологічно події романів належать до одного ряду.

Справді, обидва типи пригодницького роману, які ми тут розглянули, об'єднує не лише ключове значення національної ідентичності, не лише фонове (для першого типу) чи надзвичайно актуальне (для другого типу) протистояння загарбникові, а й те, що подорож у великий світ – це насамперед «стратегічний відступ», за яким – хоча б у наступному поколінні – буде повернення додому (месником, аби вибороти незалежність батьківщини у сприятливий момент, чи високоосвіченим фахівцем, який зможе повернутися працювати на користь вільного рідного краю – часто присутні обидва мотиви). Як ми зазначали вище, у польській літературі фонове обґрунтування перебування на якихось екзотичних територіях тим, що сам герой чи його предки мусили тікати від арешту чи з заслання, є надзвичайно популярним і відтворюється штампом у жанрі. Проте досвід незалежної Польщі у 1920–1930-ті рр. послабив

силу цього дискурсивного прийому, і поруч із цим обґрунтуванням екзотичної мандрівки з'являється інше, коли попри можливість повернення на батьківщину протагоністи обирають перебування на чужині, бо до цього підштовхує їх потяг до пригод чи перспективи професійного вдосконалення. Такий тип мотивації набирає дедалі більшої ваги у другій половині ХХ ст.¹⁰. Зрозуміло, що з ідеологічних причин у соціалістичній Польщі писати про екзотичну подорож як стратегічний відступ із окупованої батьківщини можна було лише в історичному ключі (як це робить А. Шклярський) – попри появу нової численної діаспори, в якій можна було би очікувати актуалізацію обох виділених нами типів екзотичної пригоди¹¹. З іншого боку, в українській літературі відсутність бодай такого короткого періоду незалежності зробила неможливим перегляд мотивацій до екзотичної подорожі на аналізованому нами історичному відтинку. Спостереження цих відмінностей у випадках двох національних літератур, які були дуже подібними в сенсі попереднього колонізованого стану і національного незалежницького дискурсу, дозволяє висловити гіпотезу про те, що, з одного боку, відсутність власної незалежної держави (і прагнення до її створення як чільна цінність, від якої залежить можливість реалізації інших цінностей¹²) є тим,

¹⁰ Наприклад: роман «Подорож у світ» (1936–1937) Ф. А. Оссендовського – протагоніст подорожує, щоб працювати на кораблі заробити на подальшу освіту; «Перстень із кривавцем» (1938) того ж автора – протагоніст, син польських емігрантів до США, цілком може повернутися в Польщу, щоб розбудувати молоду державу, але воліє викладати у Гарварді чи розвивати медицину в Індії; трилогія «Ніл – річка великої пригоди» і два наступних романи (1959, 1966, 1966) К. Гіжицького – протагоністи мешкають в Судані, бо їхні батьки є важливими фахівцями у місцевому зоопарку; «Даніель у Сахарі» (1984) Д. Беньковської та «Скарби» (1988) Й. Хмслевської – протагоністи подорожують по Алжиру, оскільки їхні родичі (старший брат і батько) бачать у праці в Алжирі можливість для професійного розвитку і кар'єрного зростання.

¹¹ Можливим натяком на те, довкола яких тем могли би розсереджуватися такі тексти, є текст Славоміра Равича «Довга прогулянка», який, утім, претендує на статус автентичної автобіографічної оповіді, а не пригодницького роману (існують численні сумніви в автентичності цього тексту як автобіографії) (Rawicz, Slavomir. The long walk. New York, NY: Lyons Press, 1997. Print). Книжка з'явилась у 1955 р. із інтерв'ю, даного Равичем Рональду Давнінгу, і з того, що її видано англійською, ми можемо розуміти, що адресатом цієї книжки є радше «демократичний західний світ», ніж наступні покоління поляків. Цей літературний артефакт типологічно дуже подібний до книжки «Звірі, люди й боги» автора пригодницьких романів Ф. А. Оссендовського – теж ніби автентичної сповіді про втечу із Радянського Союзу, теж писану у співтворстві з носієм англійської, який мав би уможливити вихід на світову аудиторію.

¹² Цікавою паралеллю можуть бути результати опитування української шкільної молоді м. Львова, проведеного в 1924 р. і описаного у праці В. Калиновича «Наша молодь в переломовій добі» (1926), згідно з яким і дівчата (36,36%), і хлопці (38,595%) поміж умовинами свого особистого щастя виділяють «власну державність (незалежність України)», яка у 2,5-3 рази перевищує наступну за значущістю опцію («Тихе супруже (сімейне)

⁹ – Газдине, чому ж говорите до нас по-польськи?

довкола чого формується проаналізований дискурс упослідженої національної ідентичності; з іншого боку, така держава є передумовою для можливості переходу до інших систем цінностей та інших типів національної ідентичності.

Розглянувши екзотичні пригодницькі романи в українській та польській літературах, ми виділили два структурні типи конструювання художнього світу і сюжетних опозицій у текстах, у яких ключовою є національна ідентичність. Перший тип ми умовно назвали «досвід колонізатора»: у цих романах наслідуються зразки пригодницької літератури західноєвропейських літератур про екзотичні землі, але переглядається ставлення до підкорення неєвропейських народностей європейцями, беручи до уваги власний досвід антиколоніальної боротьби. Другий тип пригодницьких романів ми назвали «досвід колонізованого», який пов'язаний із подорожами

екзотичними теренами, зумовленими протистоянням із загарбником, що накинув на «свою територію» чужий порядок, у якому питома існування «своєї групи» стає переслідуючим злочинном. Пригодницькі романи і повісті обох виділених типів, розважаючи свого юного читача, також працюють на виховання, підживлення чи актуалізацію національної ідентичності: дискурсивні стратегії у текстах першого типу працюють радше на підняття національної самооцінки, у текстах другого типу – на створення «культу героїв», формування ідентичності довкола «вибраних травм». Важливо, що тут ідеться не про дискурси польської чи української літератури, про конкретного Іншого, а про структури, що можуть принагідно заповнюватись залежно від обраного історичного матеріалу, для актуалізації ідентичності, що має у собі надзвичайно актуальну пам'ять про чужоземну колонізацію власної землі. Лише в польській літературі до 1989 року спостерігаємо зразки відходу від мотивації екзотичних подорожей колоніальним досвідом, коли актуальною залишається національна ідентичність.

життя; вийти заміж (чи оженилися), створити собі родину» – 13,63% для дівчат; «здоров'я (бути тілесно й душевно здоровим, сильним)» – 14,035% для хлопців) [5, с. 69]. Пор.: «основною [творчого чину] може бути лише вільна, хоч і далека, батьківщина» [2, с. 21].

Список літератури

- Багрянний І. Тигролови / І. Багрянний // Тигролови; Морітурі / І. Багрянний. – К. : Наукова думка, 2001. – С. 5–241.
- Брадович М. Чужиною : повість / М. Брадович. – Буенос-Айрес : Промінь, 1947. – 93 с.
- Син України ; ред. В. Злотополюця. – Львів : Просвіта, 1992. – 176 с.
- Злотополюць В. Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові: пригодницька повість / В. Злотополюць, І. Федів. – К. : Ярославів Вал, 2007. – 223 с.
- Калинович В. І. Наша молодь у переломовій добі : чим цікавиться, до чого змагає й що думає молодь в українській середній школі / В. І. Калинович. – Львів : Панорама, 1926. – 94 с.
- Лагодинська Г. До сонця – до волі. Мандрівка юності / Г. Лагодинська. – Чикаго : Видавництво Миколи Денисюка, 1960. – 254 с.
- Мамардашвили М. Лекції о Прусте (психологическая топология пути) / М. Мамардашвили. – М. : Ad Marginem, 1995. – 547 с.
- Сартр Ж.-П. Что такое литература? Слова / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. ; худ. обл. М. В. Драко. – Мн. : Попурри, 1999. – 448 с.
- Сенкевич Г. В пустелі та джунглях / Г. Сенкевич ; [пер. Р. Михайлюка]. – Львів : Артклас, 2007. – 424 с.
- Тис Ю. Рейд у невідоме : дивні пригоди знатного молодця пана Миколи Претвича / Ю. Тис. – Буенос-Айрес : Видавництво Ю. Середяка, 1965. – 263 с.
- Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / В. Франкл ; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева ; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
- Чапленко В. У нетрях Копет-Дагу / В. Чапленко. – Торонто : Нові дні, 1951. – 124 с.
- Brantlinger P. Rule of darkness : British literature & imperialism, 1830–1914 / P. Brantlinger. – New York : Cornell University Press, 1990. – 309 p.
- Bruzelius M. Romancing the Novel : Adventure from Scott to Sebald / M. Bruzelius. – Cranbury : Bucknell University Press, 2007. – 258 p.
- Cawelti J. G. Adventure, mystery, and romance: Formula stories as art and popular culture / J. G. Cawelti. – Chicago : University of Chicago Press, 1977. – 344 p.
- Dybczyński T. W poprzek Sybiru: powieść podróznicza / T. Dybczyński. – Wydanie 2-gie. – Lwów : Państwowe Wydaw. Książek Szkolnych, 1937. – 311 s.
- Galewicz J. Na pustyni frekwencja / J. Galewicz // Teatr lalek. – 1960. – № 11. – S. 10–13.
- Green M. B. Dreams of adventure, deeds of empire / M. B. Green. – London : Routledge and Kegan Paul, 1980. – 435 p.
- Green M. B. Seven types of adventure tale: An etiology of a major genre / M. B. Green. – Philadelphia : Penn State Press, 1991. – 244 p.
- Korostelina K. V. Social identity and conflict: Structures, dynamics, and implications / K. V. Korostelina. – New York : Palgrave Macmillan, 2007. – 268 p.
- Papuzińska J. Mój bazarz: studia i szkice o literaturze młodzieżowej / J. Papuzińska; Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich. – Warszawa : Wydawnictwo SBP, 2010. – 199 s.
- Phillips R. Mapping men & empire: A geography of adventure / R. Phillips. – London & New York : Routledge, 1997. – 208 p.
- Pinto Coelho M. T. The Image of the Portuguese in the British Novel of Empire : *King Solomon's Mines* and *Prestor John* / M. T. Pinto Coelho // Colonizer and Colonized / ed. Theo D'haen and Patricia Krues. – Amsterdam – Atlanta, GA : Rodopi B. V., 2000. – P. 357–369.
- Rushdie S. On Adventure // Imaginary homelands: essays and criticism 1981–1991 / S. Rushdie. – London : Granta Books & Penguin Books, 1999. – P. 222–225.
- Rybicki J. Sienkiewicz i Szklarski. Staś Tarkowski i Tomek Wilmowski / J. Rybicki // Wokół “W pustyni i w puszczy” : W stulecie pierwodruku powieści / Koncepcja i red. naukowa J. Axer i T. Bujnicki. – Kraków, 2012. – S. 363–376.

26. Szklarski A. Tomek na Czarnym Łądzie / A. Szklarski // Wydanie V. – Katowice : Śląsk, 1970. – 307 s.
27. Zajas P. Polskie postcolonial studies? Przypadek południowoafrykański / P. Zajas // Napis. – 2005. – № Seria XI. – S. 203–220.
28. Żółkoś M. Łowcy kultur. Cykl powieści o Tomku Wilmowskim w świetle myśli postkolonialnej / M. Żółkoś // Studia postkolonialne nad kulturą i cywilizacją polską ; red. K. Stępnik, D. Trześniowski. – Lublin : wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. – S. 347–358.

D. Semenova

EXOTIC ADVENTURE FOR YOUNGSTERS IN UKRAINIAN AND POLISH LITERATURES: TWO STRUCTURAL TYPES WITH REGARD TO NATIONAL IDENTITY

The presented research is based on the assumption that as the genre of the exotic adventure novel for youngsters was making its way into the literatures of the nations that have experienced being colonized, such as the Polish and the Ukrainian ones, the emerging ideological and didactic functions differed from those associated with the genre in Western European literatures. Among Polish and Ukrainian adventure stories throughout the 20th c., those texts where national identity is the salient one were grouped into two types, differing in the structure of the artistic world and the motivation of the exotic adventure. Both types, while entertaining young readers, simultaneously fulfill identity-related functions. In the novels of the first type (e.g. by V. Zolotopelets, Yu. Tys, H. Sienkiewicz, A. Szklarski), in-group imagery is presented to raise identity-related esteem. In the second type (e.g. I. Bahriany, W. Niezabitowski, T. Dybczyński), the “chosen traumas” of the in-group are revisited and recapitulated as a promise of victory and retaliation. Borderline cases and development of other trends in the genre are also considered.

Keywords: Ukrainian literature, Polish literature, exotic adventure, literature for youngsters, national identity, didactic functions of literature.

Матеріал надійшов 28.11.2013

УДК 821.112.2-146.2.09

Шалагінов Б. Б.

ПРОЕКТ МОДЕРНОСТІ У РАННІХ НІМЕЦЬКИХ РОМАНТИКІВ

У статті розглядаються основні засади проекту Модерності, що його започаткували на пограниччя XVIII–XIX ст. німецькі романтики: оптимістична віра в можливість подолання духовної кризи часу («першої кризи модерну»); міцна, надійна філософська основа для такої віри (ідеалізму); наполеглива робота над створенням загальнозначущої естетики; започаткування паралельно з поточним літературним процесом другого, «класичного» читацького мейнстріму; естетична розробка поняття «сучасності» та відкриття мистецького «авангардизму»; міфологізм як новий естетичний і антропологічний принцип; прагнення відобразити реальне життя під кутом зору «належного буття» (Гегель); перехід утопії в «антиутопію» тощо.

Ключові слова: німецький романтизм, доба Модерн, сучасність, буржуазність, «належне буття».

1

У нашій статті ми хочемо торкнутися важливих сторін раннього німецького романтизму, які досі не

привертала увагу дослідників. У науці німецький романтизм традиційно вивчається як таке собі партикулярне явище на рубежі XVIII–XIX ст.,